

Childlessness among women of reproductive age in Serbia from a demographic perspective

Goran Penev¹ | Biljana Stanković¹

¹ Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia

Correspondence

Goran Penev, Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Kraljice Natalije 45, 11000 Belgrade, Serbia.

Email:

penev@orion.rs

Extended abstract

The social, economic, and cultural changes that have taken place in Europe in the past few decades in the field of fertility have been accompanied by an increase in permanent childlessness. The childlessness level among women born in 1968 is 12% in Serbia, slightly below the European average (14%). The aim of this paper is to explore in more detail the level of childlessness in Serbia and the characteristics of women aged 15-49 without live births. Changes in childlessness over a 60-year period (1961-2020) by five-year age groups were analysed. The basic characteristics of childless women of reproductive age by education, marital status, and age were observed from 1991 to 2011. The paper is based on census and vital statistics data. The authors introduce two new indicators of childlessness: the general childlessness rate (GChR) as the share of women without live births in the total female population aged 15-49, and the age-specific childlessness rate (ASChR) as the percentage of childless women by age. Changes in cumulative fertility rates by age were less influenced by the reproductive behaviour of mothers and much more by an increase in the proportion of childless women. The general childlessness rate until 1991 was relatively stable in Serbia. Since then, it has increased intensely (from 30.1% in 1991 to 41.6% in 2011, and 43.4% in 2020).

The increase in childlessness is largely a consequence of the postponement of first births, but also of the increase in permanent childlessness among women aged 45-49. The postponement of first births has occurred in all age groups and the ASChR has increased across the board. In Serbia, in 2020, the ASChR reached record values for all five-year age groups (36.5% for women aged 30-34, 21.4% for ages 35-39), as did the level of permanent childlessness (13.8% for ages 45-49). The paper also analyses childlessness by education and marital status. According to census data (1991, 2002, and 2011), the general childlessness rate is lowest among women without any formal education and those who haven't completed primary school, and highest among women with a primary education. Childlessness rates are particularly high among women in their thirties and forties. The influence of marital status on the level of childlessness was also confirmed. The GChR of single women was at least 10 times higher than the value for ever married women. The GChR ranged from 96% to 89% for single women and invariably slightly above 8% for ever married women.

The results of direct standardization showed the greater importance of the changes that occurred between 1991 and 2011 by education and marital status of women aged 15-49 on the childlessness level, as well as their completely opposite effects compared to those caused by the change in the age structure. The large impact of changes in marital structure also indicates the possibility of a certain influence on reducing childlessness in Serbia. As the decrease in marriage is not accompanied by a higher

prevalence of stable extramarital unions, it's possible that the creation of more favourable circumstances for an independent life for young people and for forming a union could contribute to reducing the postponement of childbearing, and thus reducing childlessness during and at the end of the reproductive age. This is especially important considering that family and children are highly valued in Serbia. It should be noted that the high and growing shares of women without children in the 30-34 and 35-39 age groups limit the possibilities of reducing permanent childlessness, particularly in the near future.

KEYWORDS

childlessness, fertility, postponement of first births, marital status, educational attainment

Bezdetnost fertilnih žena u Srbiji iz demografske perspektive

Sažetak

Poslednjih decenija širom Evrope zabeleženo je povećanje trajne bezdetnosti. Glavni cilj rada je da se detaljnije istraži nivo bezdetnosti u Srbiji i karakteristike fertilnih žena bez živorođene dece. Analiziraju se promene bezdetnosti u periodu 1961-2020, po petogodišnjim grupama. Osnovne karakteristike žena starih 15-49 godina koje nisu rađale, prema školskoj spremi i bračnom stanju, takođe po starosti, analizirane su za 1991, 2002. i 2011. godinu. Rad je zasnovan na popisnim rezultatima i podacima vitalne statistike.

Kontinuirano značajan porast opšte stope bezdetnosti, koji je započeo 1990-ih (30,1% u 1991), u 2020. godini dostiže 43,4%. U Srbiji je povećanje opšte bezdetnosti najviše posledica odlaganja rađanja prvog deteta, ali i porasta trajne bezdetnosti u kasnim reproduktivnim godinama. Povećanje udela žena bez živorođene dece je prisutno u svim starosnim grupama, a 2020. godine dostignute su maksimalne vrednosti specifičnih stopa (36,5% u starosti 30-34 godine, 21,4% u grupi 35-39), kao i permanentne bezdetnosti (13,8% u starosti 45-49 godina).

Sagledan je i uticaj promena starosne, obrazovne i bračne strukture. Najvažniji činioc povećanja opšte bezdetnosti je promena sastava stanovništva po bračnosti, pre svega veliko povećanje udela neudatih žena, prvenstveno starih 30-49 godina, čije su stope bezdetnosti višestruko veće nego kod ikada udanih žena. Kako nije zabeležena velika zastupljenost vanbračnih zajednica, verovatno bi stvaranje povoljnijih uslova za osamostaljivanje mladih i život u bračnoj zajednici doprinelo smanjenju odlaganja rađanja, a time i smanjenju bezdetnosti tokom i na kraju reproduktivne starosti. Međutim, rastući i aktuelno visoki udeli žena bez dece u starosnim grupama 30-34 i 35-39 ograničavaju mogućnosti smanjenja trajne bezdetnosti.

KLJUČNE REČI

bezdetnost, fertilitet, odlaganje prvog rađanja, školska sprema, bračno stanje

1 UVOD

Promene u domenu fertiliteta su pratile socijalne, ekonomske i kulturne promene koje su se poslednjih decenija odvijale u Evropi. Došlo je do povećanja starosti žena pri rođenju prvog deteta, odlaganja rađanja, ali i porasta trajne bezdetnosti.¹ U generaciji žena rođenih 1968. godine, prosečno je 14% izašlo iz reproduktivnog perioda ne rađajući ni jedno dete (Beaujouan i dr. 2017). Trend porasta trajne bezdetnosti je opšti, ali su razlike među zemljama u dostignutom nivou velike. Po visini učešća žena bez dece prednjači Nemačka (23%). U Francuskoj i Švedskoj je ono na evropskom proseku (14%), dok se Rusija, Češka i Bugarska izdvajaju po veoma niskom učešću žena bez dece (8%) (Beaujouan i dr. 2017). U Srbiji je udeo žena bez dece u istoj generaciji (1968) ispod evropskog proseka i iznosi 12% (Penev i Stanković 2019).

Zbog uticaja koji nerađanje dece ima na demografske i socioekonomske procese, pažnja istraživača i kreatora javnih politika se u sve većoj meri usmerava na ovaj fenomen. Visok nivo bezdetnosti posebno dobija na značaju u uslovima niskog fertiliteta. Ipak, analize pokazuju da su nizak fertilitet i bezdetnost, iako u mnogo čemu slični, ipak različiti fenomeni (Brini 2020). Međunarodna poređenja pokazuju da trendovi i nivo fertiliteta i bezdetnosti ne moraju da se poklapaju (Basten, Sobotka i Zeman 2013). Ipak, značajan porast povezanosti nivoa fertiliteta i bezdetnosti kod žena rođenih 1960-ih ukazuje na rastući

doprinos bezdetnosti niskom fertilitetu (Präg i dr. 2017).

Nerađanje dece može biti rezultat biološke nemogućnosti i tada se obično naziva nevoljnom bezdetnošću. Procenjuje se da fiziološki sterilitet pogađa između 3% i 5% parova (Rowland 2007). S druge strane, neke osobe još u ranom uzrastu ispolje nameru da ne rađaju decu i njihov izbor je tokom vremena vrlo postojan. Ocenjuje se da su osobe koje ne žele da imaju decu postale mnogo slobodnije da to izraze usled smanjivanja socijalnih pritisaka u vezi s formiranjem porodice (Miettinen 2010). Ipak, ovo se odnosi na veoma mali broj ljudi. U Evropi, u proseku je samo 4% muškaraca i 3% žena starih između 18 i 40 godina na pitanje o idealnom broju dece navelo nerađanje dece kao svoj lični ideal. Nizak je i udeo mladih Evropljana (7% muškaraca i 5% žena) koji nameravaju da ostanu bez dece (Miettinen i Szalma 2014).

Većina ljudi ima želju i nameru da rađa decu, a bezdetnost je često samo privremena. Namere o fertilitetu su promenljive tokom vremena, a nerađanje nije samo pitanje izbora, već i postojanja ograničenja i prepreka. Uočeno je da se teže realizuju namere o rađanju prvog deteta nego one o rađanju narednog deteta (Dommermuth, Klobas i Lappegård 2014). Trajna bezdetnost obično predstavlja krajnji ishod mnoštva uticaja i odluka tokom vremena i rezultat je različitih životnih tokova i puteva (Keizer, Dykstra i Jansen 2008; Mynarska i dr. 2015). Istraživači ocenjuju da je širom Evrope utvrđeni porast udela žena bez dece u svim starostima u najvećoj meri posledica progresivnog odlaganja rađanja za neki kasniji uzrast (Sobotka 2009; Mills i dr. 2011; Präg i dr. 2017).

Odlaganje rađanja nosi sa sobom rizik od neostvarivanja namera o rađanju de-

¹ U radu se, i pored izvesnog arhaičnog prizvuka, koristi termin bezdetnost (eng. childlessness). Koristi se i u demografskoj literaturi na makedonskom, bugarskom, češkom, slovačkom, poljskom i ruskom jeziku.

teta, sa starošću žene opada njena mogućnost rađanja, jer se verovatnoća začeca smanjuje, a nepovoljnog ishoda trudnoće povećava. Posle 35. godine neplodnost značajno raste, a metode asistirane reprodukcije kojima se tada češće pribegava su skuplje i manje efikasne nego u mlađem uzrastu (Präg i dr. 2017). Novije procene ukazuju da je porast steriliteta povezanog sa starošću žene sporiji nego što se pretpostavljalo ranije (Leridon 2008). Ipak, medicinski stručnjaci naglašavaju da, mada sve raširenija i dostupnija primena metoda asistirane reprodukcije može stvoriti privid kako se na rađanje može uticati u svakom periodu života, odlaganje rađanja može otežati ili onemogućiti ostvarivanje želje za potomstvom (te Velde i Pearson 2002).

Ukazivanje na visoke stope bezdetnosti među ženama koje su trenutno na kraju reproduktivnog perioda, u javnosti često stvara utisak da su one najviše do sada. Međutim, opsežna studija o dugoročnim trendovima nerađanja dece među ženama rođenim između 1900. i 1972. godine, pokazala je da je sadašnji nivo bezdetnosti u Evropi znatno ispod istorijskog maksimuma (Sobotka 2017). Maksimum od 23% je zabeležen u generacijama žena rođenih početkom 1900-tih, što je posledica Prvog svetskog rata, ogromnih ljudskih gubitaka, poremećene polne strukture i, s tim u vezi, velikog smanjenja broja sklopljenih brakova. Kasnije je do značajnog odlaganja rađanja među bračnim parovima došlo i pod uticajem Velika ekonomske krize (Rowland 2007). Posle Drugog svetskog rata, ekonomski i društveni prosperitet bio je praćen sve većom rasprostranjenošću braka i rađanjem dece u mlađem reproduktivnom uzrastu, kao i socijalnom neprihvaćenošću nerađanja. Među ženama rođenim

1930-ih i 1940-ih godina bezdetnost je bila retka i na najnižem nivou (iznosila je oko 10%), a u zemljama Južne i Istočne Evrope gotovo na nivou fiziološke bezdetnosti (7%).

Ponovni porast nerađanja dece zabeležen je među generacijama žena rođenih 1950-ih (u skandinavskim zemljama) i 1960-ih godina (u zemljama Centralne i Istočne Evrope). Posebno značajan porast zabeležen je u zemljama Južne Evrope, dok je u mnogim bivšim socijalističkim zemljama bezdetnost naglo povećana nakon promene društvenopolitičkog sistema (Sobotka 2017).

Među velikim socijalnim, ekonomskim, političkim i kulturnim promenama koje su od 1970-ih doprinele porastu bezdetnosti spadaju dostupnost moderne kontracepcije, porast obrazovanja žena i njihovo veliko učešće na tržištu rada, promene tradicionalnih porodičnih uloga, a zatim i sve veća nesigurnost mladih na tržištu rada i njihova visoka nezaposlenost. Sve ređe sklapanje braka, široko prisutna nestabilnost partnerskih veza i porast razvoda, kao i veća socijalna prihvaćenost individualnih izbora u vezi nerađanja, takođe značajno doprinose povećanju udela žena koje reproduktivni period završavaju bez dece (Sobotka 2009).

Analiza bezdetnosti u Srbiji je nedovoljno zastupljena u demografskoj literaturi. Ta tema se uglavnom razmatra u radovima o fertilitetu, ali ona nije u fokusu. Cilj ovog članka je da se detaljnije istraži nivo bezdetnosti u Srbiji i sagledaju njegove promene prvenstveno iz demografskog ugla. Takođe, cilj analize je sagledavanje strukturnih karakteristika fertilnih žena bez živorođene dece, pre svega po starosti, obrazovanju i bračnom stanju. Time bi se dopunila postojeća znanja o fertilitetu u Srbiji i ukazalo na potrebu daljih istraživanja.

2 POJMOVNI KONCEPT, TERITORIJALNI I VREMENSKI OKVIRI, PODACI I METODI

U savremenim demografskim istraživanjima fenomena bezdetnosti uglavnom su prisutna dva pristupa. Prvi, „uži“, i mnogo rašireniji, bezdetnost vezuje za kraj fertilnog perioda, najčešće za starosne kohorte 45-49 i/ili 50-54 godine, tj. za tzv. trajnu bezdetnost. Drugi, „širi“ pristup je ređe primenjivan, a razmatra bezdetnost svake starosne grupe fertilnih žena.

U ovom radu prihvaćen je „širi“ koncept. Analiziraju se promene i osnovne karakteristike žena reproduktivnog uzrasta koje nisu rađale, i to po petogodišnjim grupama. Takav pristup omogućava detaljnije sagledavanje zastupljenosti pojave po generacijama, njenih promena i znatno olakšava postavljanje pretpostavki o budućim trendovima bezdetnosti.

Posmatrano je područje Srbije (bez Kosova i Metohije). Analiza bezdetnosti ukupnog ženskog fertilnog stanovništva po starosti odnosi se na razdoblje 1. april 1961 - 1. januar 2020. godine. Drugi deo analize posvećen je sagledavanju bezdetnosti prema dva osnovna sociokulturna obeležja, školskoj spremi i zakonskom bračnom stanju, takođe po starosti, u tri vremenske tačke (1. april 1991, 1. april 2002. i 1. oktobar 2011).

Istraživanje je bazirano na sekundarnim statističkim podacima o ženama u fertilnom periodu (15-49 godina). Osnovni izvori podataka su rezultati popisa stanovništva koji su sprovedeni od 1961. do 2011, kao i tekuće demografske statistike o živorođenjima po redu rođenja i starosti majke, odnosno o smrtnosti fertilnih žena po starosti od 2011. do 2019. godine. Korišćeni su podaci Republičkog zavoda za statistiku (RZS), objavljeni ili dobijeni na zahtev autora. Vrednosti pokazatelja navedenih u radu su izračunate od strane autora.

S obzirom da je naredni popis stanovništva predviđen za 2021. godinu, broj i starosna struktura fertilnih žena u poslednjem popisnom razdoblju od 1. oktobra 2011. do 31. decembra 2019. procenjeni su od strane autora. Korišćeni su podaci o smrtnosti i živorođenjima žena mlađih od 50 godina prema dvojnoj klasifikaciji starosti (godine rođenja i navršene godine starosti). Pošlo se od pretpostavke da je smrtnost žena po starosti koje su u periodu 2011-2019. godine rodile prvo dete bila identična smrtnosti ukupnog ženskog stanovništva iste starosti. Prilikom izrade godišnjih procena broja fertilnih žena bez živorođene dece, autori su apstrahovali migracionu komponentu, s obzirom da tekuća migraciona statistika ne objavljuje godišnje podatke o odseljenima iz i doseljenima u Srbiju.

Bazna populacija za izradu procena broja žena bez živorođene dece (1. oktobar 2011) uključuje i procene autora za opštine Bujanovac, Medveđa i Preševo, a na osnovu procena njihovog uobičajenog stanovništva koje je uradio Međunarodni ekspertski tim (Republički zavod za statistiku 2016). Za te opštine urađena je autorska procena broja žena bez dece kod albanskog stanovništva, a polazeći od poznatih relacija nivoa bezdetnosti ukupnog ženskog stanovništva u Srbiji i žena albanske nacionalnosti prema Popisu stanovništva iz 2002. godine.

Radi preciznijeg sagledavanja uticaja bitnijih strukturnih promena na kretanje bezdetnosti primenjen je metod standardizacije. Odabrane su tri standardne strukture ženskog fertilnog stanovništva Srbije (starosna, kao i obrazovna i bračna, takođe po starosti), i to na osnovu podataka Popisa iz 1991. (tabele A.1, A.2 i A.3 u Prilogu), koje su zadržane nepromenjenim za svaku posmatranu godinu. Za određivanje standardizovanih udela žena bez živorođene dece u ukupnom fertilnom

stanovništvu primenjeni su tzv. stvarni udeli žena bez dece po starosti (u 2002, 2011. i 2020. godini), odnosno odgovarajući udeli žena bez dece za svaku starosnu grupu po školskoj spremi, kao i po bračnosti (u 2002. i 2011).

U radu su uvedeni i nazivi za dva pokazatelja bezdetnosti:

- 1) opšta stopa bezdetnosti (OSB), koja predstavlja udeo žena bez živorođene dece u ukupnom ženskom fertilnom stanovništvu (u procentima);
- 2) specifična stopa bezdetnosti (SSB), koja predstavlja udeo žena bez živorođene dece, po starosti, u ukupnom ženskom fertilnom stanovništvu iste starosti (u procentima).

3 REZULTATI I DISKUSIJA

3.1 FERTILNE ŽENE BEZ ŽIVOROĐENE DECE, 1961-2020.

Dugoročno opadajući i relativno rano dostignuti nizak nivo fertiliteta, koji je od 1956. godine nedovoljan za zamenu generacija, predstavlja jednu od osnovnih odlika savremenog demografskog razvitka Srbije (Penev 2001, 2005). U drugoj deceniji 21. veka prisutno je usporeno povećanje fertiliteta, ali je on i dalje nizak (u 2019. godini je za 27% ispod potrebnog za prostu reprodukciju).

U posmatranom periodu, žene rađaju i sve kasnije. Prosečna starost prilikom rođenja deteta je u 2019. dostigla najveću vrednost (30,1 godine), što je za gotovo 6 godina više od minimalne ostvarene 1972. godine (24,3). Još intenzivnije je povećanje prosečne starosti žena prilikom prvorođenja, sa minimalne od 22,1 godine (1971), na maksimalnu od 28,7 godina (2019).

Menja se i starosni model fertiliteta. Najveći fertilitet su, sve do 2000. godine, imale žene stare 20-24 godine, da bi od 2001.

maksimum bio u petogodišnjoj grupi 25-29. Za sagledavanje intenziteta odlaganja rađanja ilustrativni su i podaci za 2000. i 2019. godinu, kada su vrednosti stope ukupnog fertiliteta bile približno iste (1,5 dece po ženi), ali je doprinos žena starijih od 30 godina povećan sa 25% na 47%.

Na smanjenje rađanja, a posebno po starosti, ukazuju i rezultati najnovijih popisa stanovništva. U 2011. u odnosu na 2002. godinu, najveće relativno smanjenje vrednosti stope kumulativnog fertiliteta zabeleženo je kod žena u dvadesetim godinama života (26% odnosno 22% za starosne grupe 20-24 i 25-29 godina).² Smanjen je i nivo završnog fertiliteta (žene stare 45-49), ali neznatno (sa 1,83 na 1,80).

Bitno drugačija slika dobija se analizom promena nivoa fertiliteta žena koje su učestvovala u reprodukciji, tj. fertiliteta majki. Promene su mnogo manje i nisu istosmerne za sve starosne grupe (kreću se od -3% do +3%). Za razliku od završnog fertiliteta ukupnog ženskog stanovništva starog 45-49 godina, majke iste starosti su u 2011. godini imale veći prosečan broj dece nego 2002. godine. Razlika je mala (2,02 prema 2,00 deteta po ženi), ali upućuje na stabilnost reproduktivnog modela žena koje su rađale.

Može se zaključiti da su promene nivoa kumulativnog fertiliteta po starosti bile manje pod uticajem reproduktivnog ponašanja žena koje su rađale (majki), a znatno više pod dejstvom povećanja učešća žena koje nisu rađale. Nivo opšte stope bezdetnosti (OSB) je sve do 1991. godine bio relativno stabilan, čak i lagano opadajući. Nakon toga počinje razdoblje vrlo intenzivnog povećanja udela fertilnih žena bez živorođene dece. On je, za samo dve decenije, između

² Vrednosti stope kumulativnog fertiliteta žena starih 20-24 godine su sa 0,344 deteta po ženi u 2002. smanjene na 0,254 u 2011. godini. Za starosnu grupu 25-29 odgovarajuće vrednosti su 0,936 i 0,729.

Tabela 1. Žensko fertilno stanovništvo bez živorođene dece po starosti, Srbija, 1961-2020.

Starost	1961	1971	1981	1991	2002	2011	2020
Broj žena koje nisu rađale							
Ukupno (15-49)	545052	640327	579879	536408	664229	671894	652705
15-19	203836	301063	233794	228038	234274	189897	169383
20-24	143095	150075	148290	139078	188447	176034	151800
25-29	71188	43158	74605	66947	108685	130233	126142
30-34	46888	37927	38171	35455	50653	74666	81266
35-39	36479	37077	21426	27820	30864	44330	51403
40-44	19295	37197	29248	22735	25032	30645	39734
45-49	24271	33830	34345	16335	26274	26089	32978
Udeo u ukupnom broju žena iste starosti (u %)							
Ukupno (15-49)	31,6	31,7	30,6	30,4	36,7	41,6	43,4
15-19	91,5	91,3	93,0	93,7	96,7	97,4	98,2
20-24	52,8	49,2	54,0	58,7	75,0	82,1	85,0
25-29	23,0	19,6	24,0	27,9	43,3	55,3	62,1
30-34	14,8	13,8	13,3	13,4	21,2	30,6	36,5
35-39	13,3	12,0	10,2	9,2	12,6	18,1	21,4
40-44	12,7	11,9	11,1	8,1	9,3	13,0	16,1
45-49	13,3	12,5	11,6	8,2	8,4	10,6	13,8

Izvor: Izračunato od strane autora na osnovu rezultata popisa stanovništva (od 1961. do 2011), a za 2020. godinu na osnovu rezultata sopstvenih procena.

Napomene: a) prilikom izračunavanja udela žena bez dece nisu uzete u obzir žene nepoznatog broja živorođene dece; b) za 1971. godinu rezultati se odnose na ukupno stanovništvo (u zemlji i inostranstvu), a za 1981. i 1991. na stanovništvo u zemlji; c) za 2002. prema definiciji iz 2002. godine (stanovništvo u zemlji i do 1 godine u inostranstvu, bez interno raseljenih lica), d) za 2011. prema definiciji iz 2011. godine (uobičajeno stanovništvo); e) za 1991. i 2011. godinu bez podataka procena stanovništva opština Bujanovac, Medveđa i Preševo koje je bojkotovalo popis; f) za 2020. godinu procena autora, bez uključivanja spoljnih migracija (procena obuhvata i stanovništvo opština Bujanovac, Medveđa i Preševo koje je bojkotovalo Popis 2011); g) podaci za popise stanovništva obavljene od 1961. do 2002. godine se odnose na 1. april, podaci za 2011. na 1. oktobar, a procene za 2020. godinu na 1. januar.

1991. i 2011, povećan sa 30,1% na 41,6%, a taj trend je nastavljen i u narednim godinama (tabela 1). Istovremeno, naglo je povećan i broj žena bez dece, koji maksimum (672 hiljade) dostiže u vreme Popisa stanovništva iz 2011. godine.

Povećanje bezdetnosti u najvećoj meri uzrokovano je odlaganjem rađanja prvog deteta, ali i porastom trajne bezdetnosti žena u kasnim prokreativnim godinama (Rašević 2006, 2015). Odlaganje prvog rađanja

se ne odnosi samo na mlađe (20-24 i 25-29 godina), već i na žene starijeg reproduktivnog uzrasta (30-39 godina) i to uprkos relativno značajnom povećanju njihovih stopa fertiliteta (Penev i Predojević-Despić 2019).

Vrednosti specifičnih stopa bezdetnosti (SSB), po pravilu, opadaju sa starošću. Najintenzivnije smanjenje s povećanjem starosti ostvaruje se, kako apsolutno, tako i relativno, kod žena starih 15-29 godina, koje se odlikuju i najvećim vrednostima SSB. U

samo nekoliko popisa su zabeležena odstupanja od spomenutog pravila i to isključivo kod starosnih grupa 40-44 i 45-49 godina, s tim što su razlike u odnosu na mlađe kohorte vrlo male (tabela 1). Vrednosti SSB, posmatrano po starosnim grupama, imale su приметно rastući trend. Kod najmlađih (15-19, 20-24 i 25-29 godina) to je slučaj od međupopisnog perioda 1971-1981, a kod ostalih počev od razdoblja 1991-2002.

Prema Popisu stanovništva iz 2011. godine, udeo žena bez dece najveći je kod najmlađih (15-19). Tek svaka četrdeseta žena tog uzrasta je rađala, dok je udeo žena bez živorođene dece iznosio 97,4%. Među ženama starim 20-24 godine 82% nisu rađale, u starosnoj grupi 25-29 više nego svaka druga nije rađala, dok je u starosnoj kohorti 30-34 godine to bezmalo svaka treća. U poređenju s rezultatima prethodnih popisa, u 2011. godini registrovan je maksimalan udeo žena bez dece i to kod svih petogodišnjih starosnih grupa mlađih od 45 godina (tabela 1). Apsolutne razlike u odnosu na minimalna učešća žena bez dece (uglavnom su zabeležene 1971) najveće su kod žena u optimalnom fertilnom periodu (20-34 godine). Apsolutno, kao i relativno, najveće povećanje SSB ostvareno je kod žena starih 25-29 godina, koje se odlikuju i najvišim fertilitetom.

Starosna grupa 45-49 jedina je koja u 2011. godini nije imala maksimalni udeo žena bez dece. Ipak, on je, sa ostvarenih 10,6%, bio veći nego u vreme prethodna dva popisa.

U poslepopisnom periodu nastavljen je višedecenijski trend povećanja udela žena bez dece, i to uz dostizanje rekordno visokih vrednosti ne samo OSB (43,4%), već i SSB-a, i to za sve petogodišnje starosne grupe fertilnih žena (tabela 1). Prema procenama autora, u Srbiji je 1. januara 2020. godine bez živorođene dece bila više nego svaka treća (36,5%) žena stara 30-34 i više nego svaka peta (21,4%) stara 35-39 godina. Mak-

simalan nivo dostigla je i tzv. permanentna bezdetnost, koja je za starosnu grupu 45-49 godina iznosila 13,8%.

3.2 BEZDETNOST PREMA ŠKOLSKOJ SPREMI

Veza između nivoa obrazovanja i fertiliteta detaljno je i često sagledavana ne samo iz demografskog, već i ekonomskog, sociološkog i kulturološkog aspekta. Rezultati istraživanja potvrđuju da žene s najvišom školskom spremom imaju najmanji prosečan broj živorođene dece, najduže odlažu rađanja, a među njima je najveća zastupljenost trajne bezdetnosti. Objašnjenja se uglavnom odnose na povezanost niza sociokulturnih, psiholoških, medicinskih, ali i čisto demografskih faktora, pre svega starosti žene prilikom živorođenja deteta, pri izlasku na tržište rada, prilikom stupanja u partnersku zajednicu, itd. (Billari i Philipov 2004; Kravdal i Rindfuss 2008; Testa 2014, Brzozowska 2015; Rašević 2015).

Obrazovanje se ističe i kao važna determinanta bezdetnosti. Iako visoko obrazovane žene ne iskazuju veću želju da ostanu bez dece, bezdetnost je rasprostranjenija među njima (Verweij i dr. 2019; Tanturri i dr. 2015). Istraživači naglašavaju da nerađanje dece ne treba povezivati sa stereotipnom slikom visoko obrazovanih žena orijentisanih na karijeru. Niski i stagnantni udeli voljne bezdetnosti upućuju da je nerađanje u kasnim tridesetim i ranim četrdesetim godinama umnogome neželjeno ili nevoljno (Präg i dr. 2017).

Početak masovnog širenja obrazovanja, značajno je povećan broj žena sa srednjom školskom spremom, dok je porast broja žena s visokim obrazovanjem bio umereniji. Vremenom se razlika u stopama bezdetnosti žena s nižim i srednjim obrazovanjem smanjivala, a u većini zemalja, kod

Tabela 2. Žensko fertilno stanovništvo bez živorođene dece po starosti i školskoj spremi, Srbija, 1991., 2002. i 2011.

Starost	Bez škole ili manje od osnovne			Osnovna škola			Srednja školska sprema			Viša ili visoka školska sprema		
	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011
Ukupno (15-49)	43780	29367	12527	213486	207727	162308	226088	335491	340273	50390	74734	154071
15-19	22043	16233	4723	165291	165237	137145	38828	44019	47668	134	80	72
20-24	3760	3252	1902	18261	15381	7292	108890	159187	144525	7716	7510	21876
25-29	2277	1902	1315	7690	8273	4831	38591	69615	65773	18207	26794	57855
30-34	2659	1453	1235	6103	4909	3915	16228	25854	33091	10363	17247	36002
35-39	3489	1526	1092	6337	3873	3232	11221	14897	21257	6689	9828	18367
40-44	4100	1986	1055	5687	4271	2980	8127	11261	15172	4768	7004	11092
45-49	5452	3015	1205	4117	5783	2913	4203	10658	12787	2513	6271	8807
Ukupno (15-49)	15,8	25,8	27,7	35,8	40,4	49,0	31,9	36,4	37,6	28,3	34,7	47,0
15-19	86,6	88,1	75,2	94,7	97,5	98,2	93,6	96,8	97,9	89,3	96,4	97,3
20-24	32,5	39,1	34,7	33,1	43,2	42,9	68,1	82,0	85,9	78,2	89,8	94,1
25-29	16,1	24,2	22,1	13,5	19,1	21,9	28,7	44,4	49,5	54,0	72,3	78,6
30-34	9,0	18,8	19,2	8,4	10,0	13,1	13,1	19,3	24,7	26,5	41,5	49,6
35-39	6,9	15,3	18,1	6,7	7,3	9,0	9,7	11,2	15,0	16,8	23,0	30,4
40-44	6,6	9,7	16,9	6,3	6,4	7,3	8,9	8,5	11,0	13,0	16,2	22,5
45-49	6,5	7,3	13,7	7,8	6,0	6,4	9,8	8,4	9,0	13,3	14,8	18,1

Udeo u ukupnom broju žena iste starosti (u %)

Broj žena koje nisu radale

Izvor: Izračunato od strane autora na osnovu rezultata popisa stanovništva iz 1991., 2002. i 2011. godine.

Napomena: Videti napomene uz tabelu 1.

mlađih generacija, nivoi bezdetnosti po školskoj spremi su konvergirali. To ujedno objašnjava zašto u Evropi poboljšanje obrazovne strukture nije značajnije povećalo nivo trajne bezdetnosti (Beaujouan, Brzozowska i Zeman 2015).

Važnost nivoa obrazovanja kao determinante fertiliteta davno je ustanovljena i kod stanovništva Srbije, ne samo u pogledu obima rađanja, već i udela žena bez živorođene dece (Rašević 1971; Todorović 1991; Penev 1995). Poslednjih godina posebna pažnja posvećivana je razlikama u nivou fertiliteta i reproduktivnom ponašanju visokoobrazovanih i ostalih, manje obrazovanih, žena (Mirić 2018).

Posmatrano po školskoj spremi, u periodu 1991-2011, vrednosti OSB su u svakom narednom popisu veće nego u prethodnom, ali s naglašenim razlikama između obrazovnih grupa. To važi kako u dostignutom nivou, tako i u intenzitetu povećanja (tabela 2).

Opšta bezdetnost je najmanja kod žena bez škole ili bez završene osnovne škole, a najveća kod žena s osnovnom školom. Povećanje OSB je između 1991. i 2002. godine bilo najveće kod najmanje obrazovanih žena (bez školske spreme ili bez osnovne škole), dok je u periodu 2002-2011. ono bilo najintenzivnije kod najobrazovanijih žena (s višom ili visokom školskom spremom).

Potpuno drugačija slika dobija se ukoliko se bezdetnost obrazovnih grupa posmatra po starosti. Kod petogodišnjih grupa starijih od 25 godina najmanje vrednosti SSB su kod žena s osnovnom školom. Porastom obrazovnog nivoa povećavaju se i udeli žena bez dece, koji dostižu maksimalne vrednosti kod najobrazovanijih žena (viša ili visoka školska sprema - VVS). Ujedno, u grupi žena s VVS-om bilo je najintenzivnije i povećanje vrednosti SSB-a u tridesetim i četrdesetim godinama života (tabela 2).

Kontinuirana, ali neujednačena povećanja vrednosti SSB-a po obrazovnim grupama rezultirala su povećanjem razlika između maksimalnih i minimalnih vrednosti tog pokazatelja bezdetnosti.³ Naročito je veliko povećanje razlika u bezdetnosti između žena s tercijarnim obrazovanjem i žena sa završenom srednjom, a posebno s osnovnom školom.

Razlike u nivou SSB, s obzirom na školsku spremu, nisu u skladu s diferenciranošću vrednosti OSB-a. U 2011. godini OSB žena sa završenom osnovnom školom (49,0%) znatno je veća od stope žena sa srednjom školom (37,6%) i na približno istom nivou kao kod žena s VVS-om (47,0%). Istovremeno, SSB su kod svih starosnih grupa, osim 15-19, najmanje upravo kod žena s osnovnim obrazovanjem i višestruko niže u odnosu na odgovarajuće stope za žene s tercijarnim obrazovanjem. To se može objasniti različitom starosnom strukturom ženskog fertilenog stanovništva po školskoj spremi. Kod žena s osnovnom školom najviše ih je u starosti 15-19 godina (42,2% – tabela A.2).⁴ To su uglavnom učenice srednjih škola koje su gotovo sve (98,2%) bez živorođene dece. Tako visok ponder starosne grupe s gotovo stopostotnom bezdetnošću nužno se odražava i na visoku vrednost OSB-a (tabela 2).

Velike razlike u visini OSB-a žena sa srednjim obrazovanjem i onih s tercijarnim (37,6% prema 47,0%) takođe se mogu objasniti njihovim bitno drugačijim starosnim sastavom. Kod žena sa SSS-om, počev od starosne grupe 25-29 godina, udeli pojedinačnih petogodišta su vrlo

³ Izrazito odstupanje je jedino kod žena bez završene osnovne škole i to samo za mlađe od 30 godina, kod kojih su 2011. godine vrednosti SSB bile niže nego 2002. godini.

⁴ U 1991. godini, udeo te najmlađe starosne grupe u ukupnom broju fertilenih žena sa završenom osnovnom školom bio je mnogo manji (28,5%).

ujednačeni, sa po približno 15%, ali, ipak, s najvećim udelom najstarije starosne grupe (15,7% za stare 45-49) koja se odlikuje i najmanjim udelom žena bez živorođene dece, što je u znatnoj meri uticalo i na relativno nisku vrednost OSB-a. Istovremeno, visoka vrednost OSB-a žena s VVS-om umnogome je određena njihovom specifičnom starosnom strukturom. U toj obrazovnoj grupi najveći je udeo žena starosti 25-29 i 30-34 godine (sa po preko 22%) koje imaju relativno visoke vrednosti SSB-a i znatno su više nego kod žena sa SŠS-om. Uz to, kod žena s VVS-om udeli starijih petogodišta (35-49), kao i odgovarajuće vrednosti SSB-a, opadali su sa starošću, što je znatno umanjilo uticaj na smanjenje nivoa OSB-a (tabela 2).

3.3 BEZDETNOST PREMA BRAČNOM STANJU

Bračnost stanovništva predstavlja jednu od osnovnih sociokulturnih determinanti fertiliteta, ali i važan faktor bezdetnosti. Udeo ikad udanih žena negativno je povezan s trajnom bezdetnošću. Takođe, nivo bezdetnosti je veći u zemljama u kojima je veća prosečna starost pri stupanju u brak, kao i pri rađanju prvog deteta, što ukazuje na mogući uticaj teškoća pri prelasku u odraslo doba i odlaganja rađanja na trajnu bezdetnost (Präg i dr. 2017). Na individualnom planu, stabilan partnerski odnos je prepoznat kao najznačajnija determinanta postojanja i ostvarivanja namere da se rodi dete. Nepostojanje stabilne partnerske veze, u formi braka ili kohabitacije, naglašeno je važan uzrok neostvarivanja materinstva, ali i voljne bezdetnosti među parovima (Gray, Evans i Reimondos 2013; Tomanović, Stanojević i Ljubičić 2016). Iako je u Evropi poslednjih decenija znatno smanjena veza života u braku s rađanjem dece, za većinu žena,

brak ne gubi na značaju i dalje ostaje tesno povezan s rađanjem prvog deteta (Holland 2017; Keizer, Dykstra i Jansen 2008; Stanković i Penev 2010; Miettinen i dr. 2015).

I pored činjenice da se u Srbiji kontinuirano povećava udeo vanbračne dece, brak i dalje predstavlja dominantni okvir rađanja (Stanković 2019). Na to upućuju i popisni podaci o višestruko nižim vrednostima stope kumulativnog fertiliteta neudatih žena u odnosu na fertilitet ikada udanih žena (Rašević 2015). I podaci popisa iz 1991, 2002. i 2011. godine o udelima žena bez živorođene dece po bračnosti ukazuju na ogromne razlike u stopama bezdetnosti neudatih i ikada udanih žena (udate, udovice i razvedene). Vrednosti OSB-a neudatih su bile najmanje deset puta veće nego za ikada udane žene. One su za neudate iznosile od 96% do 89%, a za žene u braku ili koje su bile u braku, u proseku, neznatno iznad 8% (tabela 3).

Udeo žena bez živorođene dece, po zakonskom bračnom stanju, najveći je među neudatim, a najmanji među udovicama (tabela 3). U 1991, 2002. i 2011. godini, odgovarajuće vrednosti OSB-a za neudate su 95,9%, 94,2% i 88,8%, dok su za udovice one iznosile 5,8%, 5,2% i 5,4%, respektivno. Opšte stope bezdetnosti udatih i razvedenih žena su veće nego za udovice, ali i višestruko manje nego za neudate žene.

I po starosti, među neudatim je izrazito najveće učešće žena bez živorođene dece. Vrednosti SSB su opadajuće po starosti, ali su one i kod najstarijih neudatih fertilnih žena (45-49) vrlo visoke (64,2%). Iako su vrednosti SSB-a u 2011. godini bile niže nego 1991. i 2002, zadržane su velike razlike u odnosu na odgovarajuće vrednosti ikada udanih žena. To se posebno odnosi na razlike u 40-im godinama života, kada se bezdetnost može okarakterisati kao kvazi

Tabela 3. Žensko fertilno stanovništvo bez živorođene dece po starosti i zakonskom bračnom stanju. Srbija, 1991, 2002. i 2011.

Starost	Neudata			Udata			Udovica			Razvedena		
	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011
Broj žena koje nisu rađale												
Ukupno (15-49)	423372	563413	588809	97068	86100	68985	1985	2020	1277	9985	8780	8294
15-19	213713	225569	187316	11681	5914	1484	39	26	9	758	133	31
20-24	113663	170259	165957	23476	16996	8451	104	66	14	1020	472	287
25-29	46508	87726	110716	18600	19613	17846	119	138	35	1280	962	807
30-34	20543	35690	56957	12970	13344	15758	183	179	93	1488	1315	1355
35-39	13864	19039	32185	11543	9823	9883	282	267	144	1890	1640	1797
40-44	9590	13124	20417	10392	9492	7751	494	424	333	2030	1913	1886
45-49	5491	12006	15261	8406	10918	7812	764	920	649	1519	2345	2131
Udeo u ukupnom broju žena iste starosti (u %)												
Ukupno (15-49)	95,9	94,2	88,8	8,0	7,9	8,2	5,8	5,2	5,4	14,5	11,0	10,3
15-19	99,0	99,3	98,6	47,9	48,7	40,0	22,5	29,9	47,4	68,2	39,9	21,1
20-24	97,4	97,0	94,8	20,4	23,6	23,5	17,4	15,6	10,7	27,6	19,6	16,7
25-29	94,1	93,0	89,3	10,3	13,3	17,2	9,0	11,1	7,6	17,1	13,5	13,6
30-34	86,7	85,2	78,4	5,7	7,3	10,0	6,3	6,6	7,1	13,0	11,3	11,6
35-39	81,3	77,6	69,2	4,4	4,9	5,6	4,7	5,3	4,8	11,6	10,6	10,3
40-44	79,4	71,9	64,9	4,3	4,3	4,4	4,9	4,4	5,4	11,9	9,8	9,2
45-49	78,7	72,5	64,2	5,1	4,3	4,2	6,0	4,7	5,2	13,1	9,9	9,4

Izvor: Izračunato od strane autora na osnovu rezultata popisa stanovništva iz 1991, 2002. i 2011. godine.

Napomena: Videti napomene uz tabelu 1.

permanentna, i kada su stope bezdetnosti neudatih bile preko 10 puta veća nego kod ikada udatih žena.

U pogledu smera promena vrednosti SSB posebno se izdvaja kontingent žena u braku. Osim kod najmlađih (15-19) i najstarijih (45-49) udatih žena, kod svih ostalih petogodišta vrednosti SSB su u svakom popisu bile veće nego u prethodnom. Ipak, apsolutno posmatrano, smanjenja kod udatih žena su znatno manja od povećanja kod neudatih, što se posebno odnosi na petogodišta od 30. do 44. godine starosti.

Rezultati popisa iz 1991, 2002. i 2011. godine potvrđuju da se bezdetnost u Sr-

biji u najvećoj meri odnosi na neudate žene (tabela 3). Zastupljenost neudatih u ukupnom broju žena bez živorođene dece se povećavala (sa 79,5% u 1991. godini na 88,2% u 2011). I po svim petogodišnjim grupama, udeli neudatih u ukupnom broju žena koje nisu rađale bili su najveći⁵ i stalno rastući. Istovremeno, povećanjem starosti kontinuirano opada zastupljenost neudatih među ženama bez dece. Učešće neudatih je najveće kod najmlađih (15-19). Ono je 1991. iznosilo 94,5%, a u

⁵ Jedini izuzetak su starosne grupe 40-44 i 45-49 i to samo u 1991. godini, kada su među ženama bez živorođene dece udate bile brojnije od neudatih (tabela 3).

2011. bilo je bezmalo stopostotno (99,2%). Njihovo najmanje učešće je među najstarijim fertilem ženama (45-49). Ono je 1991. godine iznosilo 33,9%, da bi 2011. ta minimalna vrednost bila znatno veća i sa 59,0% prvi put premašila natpolovično učešće.

Povećanje udela neudatih u ukupnom broju žena bez živorođene dece, kako ukupno, tako i po starosti, na prvi pogled deluje neočekivano s obzirom da je to jedina grupa po bračnosti s permanentnim smanjenjem vrednosti opšte i specifičnih stopa bezdetnosti i s gotovo potpuno drugačijim smerom promena u odnosu na kontingent udatih žena (tabela 3). To se prvenstveno može objasniti krupnim transformacijama strukture ženskog stanovništva po bračnosti, koje se manifestuju kroz stalno i značajno povećanje udela neudatih u ukupnom broju fertilem žena i po starosti, uz istovremeno smanjenje udela udatih (tabela A.3).

3.4 STAROST, OBRAZOVANJE I BRAČNO STANJE KAO DETERMINANTE OPŠTE BEZDETNOSTI

Promene starosne, obrazovne i bračne strukture stanovništva Srbije, koje su za razdoblje nakon 1990. godine istaknute kao važnije determinante fertiliteta, mogu se okarakterisati kao istosmerne i uglavnom predstavljaju nastavak tendencija prisutnih od sredine 20. veka.

U periodu nakon 1991. godine, menjanje starosne strukture stanovništva Srbije ogleda se u stalnom smanjenju udela mlađih i neprestanom povećanju udela starih u ukupnom stanovništvu odnosno u kontinuiranom i vrlo intenzivnom demografskom starenju (Penev 2018). I promene obrazovne strukture stanovništva su se najpre odvijale kroz stalno smanjenje

udela lica nižeg obrazovnog nivoa, uz istovremeno povećanje broja i udela lica sa sekundarnim ili tercijarnim obrazovanjem (Stanković 2006; Šobot 2015).

Struktura stanovništva po zakonskom bračnom stanju se u oba posmatrana međupopisna razdoblja menjala tako što je povećavan udeo lica koja nisu u braku, odnosno smanjivan udeo lica koja su u braku (Petrović 2006; Stanković 2015). Povećanje udela lica koja nisu u braku odnosi se na sve tri grupe: neoženjene/neudate, obudovele i razvedene, s tim što je između 1991. i 2011. godine ono bilo najveće kod osoba koje nikada nisu bila u braku.

Promene strukture ženskog fertilem kontingenta po starosti, školskoj spremi i bračnom stanju bile su vrlo slične, a u nekim slučajevima i gotovo istog smera kao i one kod ukupnog stanovništva Srbije.

Transformacija interne starosne strukture ženskog fertilem stanovništva u periodu 1991-2020. odvijala se u smeru relativno intenzivnog demografskog starenja. Ukoliko se posmatraju samo prva i poslednja godina, u ukupnom ženskom stanovništvu reproduktivne starosti udeo svakog petogodišta između 15. i 39. godine u 1991. bio je veći, a udeli žena na kraju fertilem perioda (40-44, 45-49) manji nego 2020. godine (tabela A.1). Vrlo je ilustrativno da su dve najmlađe (15-19 i 20-24) i dve najstarije petogodišnje grupe (40-44 i 45-49) u 1991. godini imale gotovo istovetno učešće u ukupnom fertilem stanovništvu (27,1% i 27,2%), da bi u 2020. godini udeo najmlađih fertilem žena bio smanjen na 23,4%, a udeo najstarijih povećan na 32,3%.

S aspekta bezdetnosti treba istaći da je najveće smanjenje udela ostvareno kod najmlađih fertilem žena (15-19), a najveće povećanje kod žena na kraju reproduktivnog perioda (45-49). To su ujedno i staro-

sne grupe s najvećim, odnosno najmanjim vrednostima SSB (tabela 1).

Promene sastava fertilnog kontingenta po školskoj spremi ostvarene u periodu 1991-2011. ukazuju na bitno poboljšanje obrazovnih karakteristika i to izraženije nego za ukupno stanovništvo. Ono se ogleda u stalnom i značajnom smanjenju broja i udela najmanje obrazovanih žena (bez škole ili sa nepotpunom ili završenom osnovnom školom) i u povećanju udela žena sa srednjoškolskim, a posebno s tercijarnim obrazovanjem (tabela A.2).

Broj fertilnih žena bez završene osnovne škole je za samo 20 godina smanjen preko 6 puta (sa 279 hiljada u 1991. na 45 hiljada u 2011), a njihov udeo u ukupnom starosnom kontingentu sa 15,8% na 2,8%. Posebno su izražene promene kod žena u 40-im godinama. U istom razdoblju, njihov udeo je smanjen sa 22,3% na 2,7% (za stare 40-44) odnosno sa 42,4% na 3,6% (45-49).

Istovremeno, suprotne su promene broja i udela najobrazovanijih žena (sa VVS). Njihov broj je povećan za 83% (sa 179,2 hiljade na 327,9 hiljada), a udeo u ukupnom fertilnom stanovništvu dupliran (sa 10,1% na 20,4%). Veliko povećanje udela žena tog obrazovnog nivoa ostvareno je kod svih relevantnih starosnih grupa. Apsolutno najveće zabeleženo je kod petogodišnjih grupa 25-29 i 30-34 godine, koje su u 2011. godini, s udelima od 31,4% i 29,9%, bile preko dva puta zastupljenije nego 1991. godini. Ujedno, prema popisnim podacima iz 2011, među fertilnim ženama starosti 25-34 godine, one s VVS bile su 2,3 puta brojnije od najneobrazovanijih (s najviše završenom osnovnom školom). U 1991. godini odnos je bio gotovo potpuno obrnut – najmanje obrazovane žene bile su 2,4 puta brojnije od najobrazovanijih (tabela A.2).

Vrlo intenzivno smanjenje najmanje obrazovanih žena, uz istovremeno veliko

povećanje broja žena s najvišim obrazovanjem ima posebnu važnost za kretanje broja žena bez živorođene dece. Radi se o obrazovnim kontingentima koji su se tokom posmatranog perioda odlikovali najnižim odnosno najvišim vrednostima SSB-a (tabela 2).

Bračna struktura ženskog stanovništva starog 15-49 godina, kao treća izabrana determinanta fertiliteta, je takođe pretrpela velike transformacije. One su se u posmatranom periodu prvenstveno odrazile kroz promene udela neudatih i udatih žena, kako u ukupnom fertilnom stanovništvu, tako i po starosti. Ostale dve kategorije, udovice i razvedene, su mnogo manje zastupljene (u zbiru su činile oko 6% ukupnog fertilnog kontingenta), a njihove promene su bile znantno umerenije.

Promene udela neudatih i udatih žena su bile dijametralno suprotne. Kontingent neudatih žena se kontinuirano povećavao, kako brojčano, tako i udelom u ukupnom fertilnom stanovništvu. Za samo dve decenije, broj neudatih žena je povećan za 50%, a udeo u ukupnom fertilnom stanovništvu povećan za gotovo dve trećine (tabela A.3). Istosmerne promene su se odvijale i u pogledu učešća u ukupnom fertilnom stanovništvu po starosti, s izuzetkom najmlađe starosne grupe i to samo prilikom kretanja broja neudatih žena. Apsolutno najveće povećanje brojnosti je ostvareno kod žena starih 25-29 godina (više nego udvostručenje, sa 50 hiljada na 124 hiljade), a takođe i apsolutno najveće povećanje udela u ukupnom broju žena iste starosti (sa 20,7% na 53,9%).

Veoma ubrzane su bile i promene kod udatih žena. Za 20 godina broj fertilnih žena koje su u braku smanjen je sa 1,2 miliona (1991) na 840 hiljada (2011), a njihov udeo u ukupnom fertilnom stanovništvu sa 69,0% na 52,3%. Istosmerne

Tabela 4. Standardizovane opšte stope bezdetnosti na osnovu standardizovanih struktura po starosti, školskoj spremi i bračnosti. Srbija, 1991, 2002, 2011. i 2020.

Godina	Opšta stopa bezdetnosti (u %)				Broj fertilnih žena bez živorođene dece			
	stvarna	standardizovana			stvaran	nakon standardizacije		
		po starosti	po školskoj spremi	po bračnosti		po starosti	po školskoj spremi	po bračnosti
1991	30,4	30,4	30,4	30,4	536408	536408	536408	536408
2002	36,7	37,0	35,5	30,6	664229	668982	642289	552751
2011	41,6	42,8	37,6	29,6	671894	691739	607160	477542
2020	43,4	46,5	-	-	652705	699562	-	-

Izvor: Proračun autora

promene utvrđene su i za sve petogodišnje starosne grupe fertilnih udatih žena mlađih od 45 godina (smanjenje broja i udela udatih žena). Jedini izuzetak od kontinuiranog smanjenja broja udatih žena je primećen kod najstarijeg petogodišta (45-49), jer je, zbog zamene ratnih „krnjih“ generacija *baby-boom* generacijama, broj udatih žena između 1991. i 2002. godine naglo povećan, ali kasnije, do 2011. godine, i naglo smanjen.

Povećanjem starosti, udeo neudatih u ukupnom broju fertilnih žena opada, a kod udatih, udovica i razvedenih žena, on se kontinuirano povećava. U 2011. godini najmanje vrednosti svake od tri kategorije ikada udavanih žena registrovane su kod najmlađih (15-19), da bi uz stalno povećanje dostigle svoje maksimume u starosti 45-49 godina.

Ostvarene promene bračne strukture nužno su se odrazile na kretanje opšte i bezdetnosti po starosti, posebno jer su neudate i udate žene dva najbrojnija bračna kontingenta, a ujedno i grupe s najvećim odnosno s najmanjim vrednostima SSB (tabela 3).

Naglašene razlike u vrednostima SSB koje postoje po starosti, nivou školske spreme i zakonskom bračnom stanju potvrđuju važnost svakog od tri izabrana obeležja kao determinante bezdetnosti u

Srbiji (tabele 1, 2 i 3). Bliže određenje uloge svake determinante pojedinačno moguće je primenom metoda standardizacije odnosno poređenjem vrednosti stvarnih i standardizovanih stopa opšte bezdetnosti izračunatih zadržavanjem starosne strukture odnosno strukture po školskoj spremi i bračnom stanju iz 1991. godine (tabele A.1, A.2, A.3), uz istovremenu pretpostavku da su u sva tri slučaja promene specifičnih stopa bezdetnosti identične stvarnim stopama iz 2002, 2011. odnosno 2020. godine (tabele 1, 2 i 3).

Standardizacijom starosne strukture iz 1991. godine dobijene vrednosti standardizovane opšte stope bezdetnosti su u sva tri vremenska preseka veće od statistički registrovanih. Razlike nisu velike, a ukazuju da su ostvarene promene starosne strukture (demografsko starenje), pri ostalim nepromenjenim uslovima (vrednosti SSB), usporile povećanje OSB. Za 2020. godinu razlika iznosi 3,1 procentni poen (stvarna OSB od 43,4% prema standardizovanoj od 46,5%). Ujedno, promena starosne strukture je usporila i povećanje broja žena bez dece za 46,9 hiljada (tabela 4).

Rezultati standardizacije po druga dva obeležja su bitno drugačiji. Dobijene vrednosti standardizovane opšte stope bezdetnosti su znatno manje od onih do-

bijenih na osnovu standardne starosne strukture, a bitno manje i od stvarnih vrednosti OSB za 2011. godinu. Takve razlike ukazuju ne samo na veći značaj realizovanih promena obrazovne i bračne strukture ženskog fertilnog stanovništva na kretanje OSB, već i na njihove sasvim suprotne efekte od onih uslovljenih promenom starosne strukture. To implicira da je eliminisanje uticaja promena obrazovne i bračne strukture (veliko poboljšanje obrazovnog nivoa i vrlo intenzivno povećanje udela neudatih, odnosno izuzetno smanjenje učešća udatih) rezultiralo znatno manjim udelom žena bez dece.

Tako bi ispunjenje pretpostavki na kojima je zasnovana konstrukcija standardizovane OSB po školskoj spremi u 2011. godini rezultiralo njenom приметно manjom vrednošću od stvarne (za 4,0 procentna poena). U konkrentom slučaju to upućuje da je znatno poboljšanje obrazovne strukture umnogome ubrzalo povećanje broja žena bez dece, kao i njihovog udela u ukupnom ženskom fertilnom stanovništvu.

Izrazito najveće razlike između stvarnih i standardizovanih OSB su ostvarene u slučaju "zamrzavanja" bračne strukture po starosti iz 1991. godine. Za 2011. je dobijena standardizovana OSB od 29,6% koja je za tačno 12 procentnih poena veća od realne stope za istu godinu. Ujedno, ostvarenje pretpostavke o konstantnoj bračnoj strukturi bi u 2011. godini rezultiralo s gotovo 200 hiljada manjim brojem žena bez živorođene dece od evidentiranog popisom stanovništva. Očigledno da su važne promene u sastavu fertilnog stanovništva po bračnom stanju, koje su ostvarene u jednom demografski kratkom dvadesetogodišnjem periodu, znatno uticale na intenziviranje povećanja broja žena bez živorođene dece.

Navedeni rezultati primene metoda standardizacije ukazuju na značaj i smer

uticaja promena nekih od najvažnijih determinanti fertiliteta na kretanje bezdetnosti u Srbiji na prelazu iz 20. u 21. vek. Stečeni novi uvidi su nesumnjivo bitni za bolje razumevanje fenomena nerađanja, ali treba imati u vidu da su to samo rezultati jednog simplificiranog modelskog pristupa, dok je interakcija svih relevantnih determinanti bezdetnosti u Srbiji mnogo kompleksnija.

4 ZAKLJUČAK

Analiza nivoa bezdetnosti i njegovih promena u dužem vremenskom periodu, kao i osnovnih karakteristika žena reproduktivnog uzrasta koje nisu rađale, posebno stoga što je urađena i po petogodišnjim starosnim grupama, pružila je nova saznanja o fenomenu bezdetnosti u Srbiji. Omogućila je bolje sagledavanje uticaja reproduktivnog ponašanja žena koje nisu rađale na nizak fertilitet. Uvidi dobijeni istraživanjem, a posebno tabelarni prikazi u apsolutnim i relativnim vrednostima, mogu da budu od koristi i istraživačima drugih naučnih profila.

Dok je bezdetnost među fertilnim ženama u Srbiji tokom 1960-ih, 1970-ih i 1980-ih mogla biti ocenjena kao stabilna, a trajna bezdetnost (45-49) jasno opadajuća, u narednim decenijama ona je ubrzano rastuća. Počev od turbulentnih 1990-ih, a kasnije i u decenijama nezavršene tranzicije, odvijalo se ubrzano i kontinuirano povećanje bezdetnosti, kako opšte, tako i po starosti, koje je rezultiralo i znatnim povećanjem trajne bezdetnosti. Odlaganje prvog rađanja se odvijalo u svim starostima, a specifične stope bezdetnosti su se povećavale. Maksimalne vrednosti su identifikovane za 2011, a naglašava se da je najveće povećanje stope bezdetnosti ostvareno kod petogodišta s najvišim fertilitetom. Rezultati pro-

cene autora ukazuju da je rastući trend nivoa bezdetnosti nastavljen, i da je 1. januara 2020. godine dostignuta rekordna vrednost OSB-a od 43,4%. Bez živo-rođene dece je više od trećine žena starih 30-34 i više od petine starih 35-39 godina, a ostvarena je i maksimalna permanentna bezdetnost (13,8% za grupu 45-49).

U radu je detaljno predstavljen i uticaj dve najvažnije determinante bezdetnosti, obrazovanja i bračne strukture. Opšta stopa bezdetnosti je najmanja u grupi žena bez škole ili bez završene osnovne škole, a najveća kod žena sa osnovnom školom. Porastom obrazovnog nivoa, povećavaju se i udeli žena bez dece, a maksimalne vrednosti specifičnih stopa bezdetnosti zabeležene su među ženama s najvišim obrazovanjem. Uočeno je da su naglašeno visoke stope bezdetnosti u tridesetim i četrdesetim godinama života. Takođe, potvrđen je i veliki značaj bračnog stanja – opšta stopa bezdetnosti neudatih žena je u svakom vremenskom preseku najmanje deset puta veća od vrednosti za ikada udavane žene. Na osnovu rezultata direktne standardizacije, kvantifikovan je uticaj ostvarenih promena starosne, obrazovne i bračne strukture fertilnih žena na kretanje opšte stope bezdetnosti. Smer i jačina delovanja strukturnih promena izabranih determinanti fertiliteta su različiti. Najmanje je izražen uticaj promena starosne strukture (usporevanje povećanja opšte bezdetnosti). Istovremeno, promene obrazovne i bračne strukture su intenzivirale povećanje bezdetnosti.

Transformacija bračne strukture fertilnih žena je primarni faktor povećanja opšte bezdetnosti. A najvažnije je veliko povećanje udela neudatih, prvenstveno među ženama starim 30-49 godina koje se odlikuju mnogostruko višim stopama bezdetnosti od grupe ikada udavanih žena. Veliki uticaj promena u bračnoj strukturi ukazuje i na mogućnost izvesnog uticaja na smanjenje nivoa bezdetnosti u Srbiji. Kako smanjeno sklapanje braka nije praćeno većom zastupljenošću stabilnih vanbračnih zajednica, stvaranje povoljnijih uslova za osamostaljivanje mladih i život u zajednici moglo bi da doprinese smanjenju odlaganja rađanja i trajne bezdetnosti. S obzirom da je vrednovanje porodice i dece i dalje vrlo visoko, može se očekivati da bi bilo efikasno i ublažavanje prepreka za ostvarivanje roditeljstva. Ipak, treba imati u vidu da visoki i rastući udeli žena bez dece u starosnim grupama 30-34 i 35-39 limitiraju mogućnosti smanjenja permanentne bezdetnosti.

I strani istraživači, svesni velikog uticaja odlaganja rađanja na pojavu trajne bezdetnosti, ukazuju da se merama politike kojima se podstiče donošenje odluke o rađanju i ublažavaju prepreke za njeno ostvarenje, može uticati upravo na žene koje žele da rode dete, ali to odlažu (Kneale i Joshi 2008; Sobotka 2017). To je posebno važno jer se ocenjuje da je veća mogućnost da sadašnje generacije žena koje odlažu rađanje izgube „trku protiv biološkog sata koji otkucava“ nego što je bila kod generacija koje su rađanje započinjale ranije.

LITERATURA

- Basten, S., Sobotka, T., & Zeman, K. (2013). Future fertility in low fertility countries. *Vienna Institute of Demography Working Papers*, 5/2013. <http://hdl.handle.net/10419/97012>
- Beaujouan, E., Brzozowska, Z., & Zeman, K. (2015). Childlessness Trends in Twentieth Century Europe: Limited Link to Growing Educational Attainment. *Vienna Institute of Demography Working Papers*, 6/2015. <http://hdl.handle.net/10419/126219>
- Beaujouan, E., Sobotka, T., Brzozowska, Z., & Zeman, K. (2017). Has childlessness peaked in Europe? *Population & Societies*, 540, 1-4. https://www.ined.fr/fichier/s_rubrique/26128/540.population.societies.2017.january.en.pdf
- Billari, F., & Philipov, D. (2004). Education and the transition to motherhood: A comparative analysis of Western Europe. *European Demographic Research Papers (Series 3)*. Vienna: Vienna Institute of Demography.
- Brini, E. (2020). Childlessness and low fertility in context: evidence from a multilevel analysis on 20 European countries. *Genus*, 76(6). <https://doi.org/10.1186/s41118-020-00074-7>
- Brzozowska, Z. (2015). Female Education and Fertility under State Socialism in Central and Eastern Europe. *Population*, 70(4), 689-725. <https://doi.org/10.3917/popu.1504.0731>
- Dommermuth, L., Klobas, J., & Lappegård, T (2014). *Differences in childbearing by time frame of fertility intention: A study using survey and register data from Norway*. Discussion Papers 781 June 2014. Oslo: Statistics Norway, Research Department. <https://ideas.repec.org/p/ssb/dispap/781.html>
- Gray, E., Evans, A., & Reimondos, A. (2013). Childbearing desires of childless men and women: When are goals adjusted? *Advances in Life Course Research*, 18(2), 141-149. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2012.09.003>
- Holland, J. A. (2017). The timing of marriage vis-à-vis coresidence and childbearing in Europe and the United States. *Demographic Research*, 36, 20, 609-626. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2017.36.20>
- Keizer, R., Dykstra, P.A., & Jansen, M. (2008). Pathways into childlessness: Evidence of gendered life course dynamics. *Journal of Biosocial Science*, 40(6), 863-878. <https://doi.org/10.1017/S0021932007002660>
- Kneale, D., & Joshi, H. (2008). Postponement and childlessness: Evidence from two British cohorts. *Demographic Research*, 19, 58, 1935-1968. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.58>
- Kravdal, Ø., & Rindfuss, R. R. (2008). Changing Relationships between Education and Fertility: A Study of Women and Men Born 1940 to 1964. *American Sociological Review*, 73(5), 854-873. <https://doi.org/10.1177/000312240807300508>
- Leridon, H. (2008). A new estimate of permanent sterility by age: sterility defined as the inability to conceive. *Population Studies*, 62(1), 15-24. <https://doi.org/10.1080/00324720701804207>
- Miettinen, A. (2010). Voluntary or Involuntary Childlessness? Socio-Demographic Factors and Childlessness Intentions among Childless. *Finnish Yearbook of Population Research*, 45, 5-24. <https://doi.org/10.23979/fypr.45051>
- Miettinen, A., & Szalma, I. (2014). Childlessness Intentions and Ideals in Europe. *Finnish Yearbook of Population Research*, 49, 31-55. <https://doi.org/10.23979/fypr.48419>
- Miettinen, A., Rotkirch, A. Szalma, I., Donno, A., & Tanturri, M-L. (2015). Increasing childlessness in Europe: time trends and country differences. Families and Societies, Working paper 33. <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/03/WP33MiettinenEtAl2015.pdf>
- Mills, M., Rindfuss, R., McDonald, P., & te Velde, E. (2011). Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives. *Human Reproduction Update*, 17(6), 848-860. <https://doi.org/10.1093/humupd/dmr026>
- Mirić, N. (2018). Porast završnog fertiliteta kod visokoobrazovanih žena: fokus u kreiranju populacione politike u Srbiji. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 167, 409-419. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867409M>
- Mynarska, M., Matysiak, A., Rybinska, A., Tocchioni, V., & Vignoli, D. (2015). Diverse paths into childlessness over the life course. *Advances in Life Course Research*, 25, 35-48. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2015.05.003>

- Penev, G. (1995). Fertilitet po školskoj spremi. In *Stanovništvo i domaćinstva Republike Srbije prema popisu 1991. godine* (pp. 91-100). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Penev, G. (2001). Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950-2000. *Stanovništvo*, 39(1-4), 45-71. <https://doi.org/10.2298/STNV0104045P>
- Penev, G. (2005). Razvitak stanovništva sveta, Evrope i Srbije od 1945. do 2004. In *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945-2004. Demografski zbornik, knjiga VII* (pp. 19-50). Odeljenje društvenih nauka, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
- Penev, G. (2018). Demografski okviri neravnoteže na tržištu rada iz dugoročne perspektive. In A. Kostić (Ed.), *Strateški pravci razvoja Srbije u XXI veku. Ekonomija: zaposlenost i rad u Srbiji u 21. veku* (pp. 43-72). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Penev, G., & Predojević-Despić, J. (2019). Promene stanovništva Srbije u postjugoslovenskom periodu (1991–2017): važniji demografski aspekti. *Sociološki pregled*, 53(3), 1183-1216. <https://doi.org/10.5937/socpreg53-21902>
- Penev, G., & Stanković, B. (2019). Nerađanje dece: nastavak dosadašnjih ili pojava novih tendencija? *Demografski pregled*, 73.
- Petrović, M. (2006). Bračnost stanovništva. In G. Penev (Ed.), *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (pp. 139-153). Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja, Društvo demografa Srbije.
- Präg, P., Sobotka, T., Lappalainen, E., Miettinen, A., Rotkirch, A., Takács, J., ... & Mills, M. C. (2017). *Childlessness and Assisted Reproduction in Europe*. <https://doi.org/10.31235/osf.io/sxgu4>
- Rašević, M. (2006). Odlaganje rađanja u optimalnoj dobi života – osnovna demografska cena 1990-ih u Srbiji. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 121, 141-148. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN0621141R>
- Rašević, M. (2015). Fertilitet ženskog stanovništva. In V. Nikitović (Ed.), *Populacija Srbije početkom 21. veka. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji* (pp. 74-95). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Rašević, M. (1971). *Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji*. Beograd: Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja.
- Rowland, D. T. (2007). Historical Trends in Childlessness. *Journal of Family Issues*, 28(10), 1311-1337. <https://doi.org/10.1177/0192513X07303823>
- Republički zavod za statistiku (2016). *Demografska statistika 2015*. Beograd: RZS.
- Sobotka, T. (2009). Shifting Parenthood to Advanced Reproductive Ages: Trends, Causes and Consequences. *Intergenerational Justice Review*, 9 (2), 56-61. <http://dx.doi.org/10.24357/igjr.2.2.501>
- Sobotka, T. (2017). Childlessness in Europe: reconstructing long-term trends among women born in 1900-1972. In M. Kreyenfeld & D. Konietzka (Eds.), *Childlessness in Europe: contexts, causes, and consequences* (pp. 17-53). Cham: Springer. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-44667-7_2
- Stanković, B. (2006). Obrazovne karakteristike stanovništva. In G. Penev (Ed.), *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (pp. 155-179). Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja, Društvo demografa Srbije.
- Stanković, B. (2015). Bračnost stanovništva. In V. Nikitović (Ed.), *Populacija Srbije početkom 21. veka. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji* (pp. 194-218). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Stanković, B. (2019). Rađanje van braka u Srbiji: nedovoljno istražen fenomen. *Sociološki pregled*, 53(3), 1241-1270. <https://doi.org/10.5937/socpreg53-21823>
- Stanković, B., & Penev, G. (2010). Trendovi vanbračnih rađanja u Srbiji u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u šireme evropskom kontekstu. *Stanovništvo*, 48(1), 1-24. <https://doi.org/10.2298/STNV1001001S>
- Šobot, A. (2015). Obrazovne karakteristike stanovništva. In V. Nikitović (Ed.), *Populacija Srbije početkom 21. veka. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji* (pp. 168-191). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Tanturri, M-L., Mills, M., Rotkirch, A., Sobotka, T., Takács, J., Miettinen, A., ... & Nasiri, D. (2015). State-of-the-art report Childlessness in Europe. *Fa-*

- milies and Societies*. Working Paper Series, 32. <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/03/WP32TanturriEtAl2015.pdf>
- Testa, M. R. (2014). On the positive correlation between education and fertility intentions in Europe: Individual- and country-level evidence. *Advances in Life Course Research*, 21, 28-42. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2014.01.005>
- te Velde E.R., & Pearson P.L. (2002). The variability of female reproductive ageing. *Human Reproduction Update*, 8(2), 141-154. <https://doi.org/10.1093/humupd/8.2.141>
- Todorović, G. (1991). Reprodukcijska i plodnost stanovništva Srbije – II deo. *Stanovništvo*, 29(1-4), 7-44.
- Tomanović, S., Stanojević, D., & Ljubičić, M. (2016). *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Verweij, R., Stulp, G., Snieder, H., & Mills, M.C. (2019, July 8) Can fertility desires and expectations explain the association of education and occupation with childlessness? <https://doi.org/10.31219/osf.io/p37yj>

PRILOG

Tabela A.1. Žensko fertilno stanovništvo po starosti. Srbija, 1991, 2002, 2011. i 2020.

Starost / pokazatelj	1991	2002	2011	2020	1991	2002	2011	2020
	Broj žena				Struktura (u procentima)			
Ukupno (15-49)	1775210	1809317	1615289	1503599	100,0	100,0	100,0	100,0
15-19	243741	242298	195026	172550	13,7	13,4	12,1	11,5
20-24	237559	251197	214510	178653	13,4	13,9	13,3	11,9
25-29	241165	250930	235375	203285	13,6	13,9	14,6	13,5
30-34	266950	238894	243860	222918	15,0	13,2	15,1	14,8
35-39	303235	245457	245380	240706	17,1	13,6	15,2	16,0
40-44	282166	268757	235654	247159	15,9	14,9	14,6	16,4
45-49	200394	311784	245484	238328	11,3	17,2	15,2	15,9
Prosečna starost (god.)					32,6	33,2	33,1	33,7
Medijalna starost (god.)					33,1	33,4	33,3	34,4

Izvor: Kao za tabelu 1.

How to cite: Penev, G., & Stanković, B. (2021). Childlessness among women of reproductive age in Serbia from a demographic perspective. *Stanovništvo*, 59(2), 1-22. <https://doi.org/10.2298/STNV200902002P>

Tabela A.2. Žensko fertilno stanovništvo po starosti i školskoj spremi. Srbija, 1991, 2002. i 2011.

Starost	Ukupno		Bez škole i manje od osnovne škole		Osnovna škola		Srednja škola		Viša ili visoka škola						
	1991	2002	1991	2002	1991	2002	1991	2002	1991	2002	1991	2002	2011		
Ukupno (15-49)	1775210	1809317	1615289	279383	113782	45227	599389	513662	331015	712627	921641	905924	179185	215340	327925
15-19	243741	242298	195026	25498	18430	6278	174727	169437	139638	41582	45495	48715	150	83	74
20-24	237559	251197	214510	11587	8321	5484	55257	35601	16978	160139	194129	168195	9896	8359	23258
25-29	241165	250930	235375	14182	7847	5959	57321	43296	22097	135303	156738	132909	33905	37083	73638
30-34	266950	238894	243860	29743	7728	6447	73225	49149	29969	124277	133939	133954	39342	41513	72605
35-39	303235	245457	245380	50970	9946	6021	95588	53162	35967	116075	132783	141978	40145	42771	60483
40-44	282166	268757	235654	62703	20440	6236	90267	67021	40926	92043	131932	138372	36716	43225	49297
45-49	200394	311784	245484	84700	41070	8802	53004	95996	45440	43208	126625	141801	19031	42306	48570
Struktura (u procentima)															
Ukupno (15-49)	100,0	100,0	100,0	15,8	6,4	2,8	33,9	29,1	20,6	40,2	52,2	56,3	10,1	12,2	20,4
15-19	100,0	100,0	100,0	10,5	7,9	3,2	72,2	72,6	71,7	17,2	19,5	25,0	0,1	0,0	0,0
20-24	100,0	100,0	100,0	4,9	3,4	2,6	23,3	14,4	7,9	67,6	78,8	78,6	4,2	3,4	10,9
25-29	100,0	100,0	100,0	5,9	3,2	2,5	23,8	17,7	9,4	56,2	64,0	56,7	14,1	15,1	31,4
30-34	100,0	100,0	100,0	11,2	3,3	2,7	27,5	21,2	12,3	46,6	57,7	55,1	14,8	17,9	29,9
35-39	100,0	100,0	100,0	16,8	4,2	2,5	31,6	22,3	14,7	38,3	55,6	58,1	13,3	17,9	24,7
40-44	100,0	100,0	100,0	22,3	7,8	2,7	32,0	25,5	17,4	32,7	50,2	58,9	13,0	16,5	21,0
45-49	100,0	100,0	100,0	42,4	13,4	3,6	26,5	31,4	18,6	21,6	41,4	58,0	9,5	13,8	19,9

Broj žena

Izvor i napomena: Kao za tabelu 2.

Tabela A.3. Žensko fertilno stanovništvo po starosti i bračnom stanju, Srbija, 1991, 2002. i 2011.

Starost	Ukupno			Neudata			Udata			Udovica			Razvedena		
	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011
Broj žena															
Ukupno (15-49)	1775210	1809317	1615289	442977	598064	663254	1218777	1086360	840127	34188	38799	23618	69181	80116	80158
15-19	243741	242298	195026	215968	227050	190002	24527	12137	3710	173	87	19	1118	333	147
20-24	237559	251197	214510	116884	175454	174990	115066	72098	35978	600	423	131	3721	2403	1714
25-29	241165	250930	235375	49707	94285	123924	181471	147731	103648	1331	1244	458	7529	7128	5932
30-34	266950	238894	243860	23874	41910	72605	227226	182221	157012	2936	2695	1307	11550	11603	11690
35-39	303235	245457	245380	17209	24540	46477	262134	199951	177404	6060	5008	2980	16403	15501	17452
40-44	282166	268757	235654	12228	18263	31483	240969	220779	176586	10181	9719	6215	17200	19544	20530
45-49	200394	311784	245484	7107	16562	23773	167384	251443	185789	12907	19623	12508	11660	23604	22693
Struktura (u procentima)															
Ukupno (15-49)	100,0	100,0	100,0	25,1	33,2	41,3	69,0	60,2	52,3	1,9	2,2	1,5	3,9	4,4	5,0
15-19	100,0	100,0	100,0	89,3	94,8	98,0	10,1	5,1	1,9	0,1	0,0	0,0	0,5	0,1	0,1
20-24	100,0	100,0	100,0	49,5	70,1	82,2	48,7	28,8	16,9	0,3	0,2	0,1	1,6	1,0	0,8
25-29	100,0	100,0	100,0	20,7	37,7	53,0	75,6	59,0	44,3	0,6	0,5	0,2	3,1	2,8	2,5
30-34	100,0	100,0	100,0	9,0	17,6	29,9	85,6	76,4	64,7	1,1	1,1	0,5	4,3	4,9	4,8
35-39	100,0	100,0	100,0	5,7	10,0	19,0	86,9	81,6	72,6	2,0	2,0	1,2	5,4	6,3	7,1
40-44	100,0	100,0	100,0	4,4	6,8	13,4	85,9	82,3	75,2	3,6	3,6	2,6	6,1	7,3	8,7
45-49	100,0	100,0	100,0	3,6	5,3	9,7	84,1	80,8	75,9	6,5	6,3	5,1	5,9	7,6	9,3

Izvor i napomena: kao za tabelu 3.